

УДК 94(100)

ЦЕНТРАЛЬНА ЄВРОПА: ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ КОНЦЕПТУ

Кіш Є. Б. (Ужгород)

У статті досліджується еволюція і складові концепту Центральної Європи. Визначено головні складові концепту Центральної Європи. У статті в історичній ретроспективі здійснено комплексне дослідження концепту Центральної Європи в центральноевропейському дискурсі.

Ключові слова: *Центральна Європа, культура, інтеграція, концепт, Європейський Союз.*

Згідно Люсьєна Февра, мислення в категоріях генези, еволюції в кінцевому випадку формує так звану «літургію» нових теоретико-методологічних засад порівняльного аналізу суб'єктів і об'єктів історичного процесу. Наукові студії у галузі історії, об'єктом дослідження яких є народи країн центральноевропейського регіону та процеси їх розвитку у регіоні Центральної Європи, є вкрай актуальними і важливими для вітчизняної історії. Науковий аналіз теорії і практики розвитку країн Центральної Європи в контексті сучасних європейських інтеграційних процесів на сьогодні представляє вагомое значення для розробки і реалізації ефективної стратегії зовнішньої політики України на сучасному етапі.

Метою наукового дослідження є аналіз концепту Центральної Європи, розкриття сутності його використання. В контексті визначеної мети, окреслені наступні завдання: дослідити еволюцію і основні характеристики концепту «Центральна Європа», проаналізувати сучасне використання концепту «Центральна Європа».

Центральна Європа – окреслення меж чи території центральноевропейського регіону, визначення країн, які входять до цього регіону – є вже традиційно дискусійним питанням історії не тільки країн власне регіону чи їх сусідів, більше того, це питання глобального рівня. Тематика Центральної Європи, як власне і центральноевропейський регіон, була і є питанням стратегічного характеру, і входить до сфери впливу, інтересів США, ЄС, Росії тощо. Як відомо, геополітичне значення ролі центральноевропейського регіону сформулював відомий англійський вчений та політик сер Хальфорд Джон Макіндер у праці «Демократичні ідеали і реальність»: «Хто панує в Східній Європі, той керує Серцевою землею; Хто панує в Серцевій землі, той керує Світовим островом; Хто панує на Світовому острові, той керує світом» [5, с.35].

Отже, одним з найактуальніших питань, яке продовжують дискутувати історики, політологи, філософи, культурологи є питання

Центральної Європи, що є також і свідченням необхідності ґрунтовного висвітлення проблематики *Mitteleuropa*. На це принципове питання нема одностайного погляду, незважаючи на його широку історіографію, що, в свою чергу, свідчить про відродження інтересу до цієї тематики. Факт, що саме на сьогодні дискурси – про правомірність існування уявної чи реальної перспективи відродження *Mitteleuropa* у контексті нарративу мета культурних систем Схід – Захід, свідчать про важливість як розробки нового теоретико-методологічного поняття, так і визначення складових сучасної Центральної Європи.

Пошук принципової відповіді на так зване Меттерніхівське бачення “недо-Європи” чи “напів-Європи” – як відомо, канцлер Австрії стверджував, що Азія починається за огорожею його саду, тобто, десь неподалік східної околиці Відня: “Захід завжди усвідомлював, що на схід від Ельби й Меттерніхового саду лежить також Європа, дарма що значно бідніша і упослідженіша, яка не прийняла свого “азіатського” статусу добровільно”, – також ведеться у контексті відповідності того чи іншого народу європейській ідентичності [4, с.7].

Аналіз дискурсу європейської ідентичності дає змогу розглянути різні рівні та виміри, насамперед українських дискусій і, водночас, застосовувати міждисциплінарний підхід. Польська дослідниця, професор Варшавського університету Ольга Гнатюк у праці “Прощання з імперією: Українські дискусії про ідентичність” аналізує дебати українських інтелектуалів навколо національної та культурної ідентичності на зламі ХХ і ХХІ ст., цілком справедливо зазначаючи: “Центральноєвропейський дискурс становив собою заманливу пропозицію національної ідентичності, вписаної в європейський контекст і водночас такої, що виразно дистанціювалася від Радянського Союзу. Щоправда, ця дистанція зберігалася й щодо Німеччини – все ще надто давалася взнаки “*Mitteleuropa*” [1].

Поняття *Mitteleuropa* “Середньої чи Центральної Європи” з’явилося в період Першої світової війни, хоча корені цієї категорії можна знайти ще на початку ХІХ століття. Так, вперше більш-менш чітко визначення було сформульовано економістом Фрідріхом Лістом, який зауважив, що Німеччині, яка на той час ще й не існувала, тобто майбутній Німеччині не за океаном треба шукати колонії чи зони свого впливу, а на природно досяжних територіях від Дунаю на Схід, аж до Чорного моря. Цього погляду дотримувались й інші німецькі публіцисти і вчені, зокрема Г. Даніель, К.Францц, Ф.Ратцель [8, с.30].

Концептуальне обґрунтування категорія *Mitteleuropa* отримала вже у праці лютеранського священика Фрідріха Наумана у 1915 році в період Першої світової війни і не випадково, адже

сподівання у перемозі у війні Німеччини та її прибічників визначало і необхідність розробки чіткого плану, як має виглядати ця *Mitteleuropa* – економічний, митний та воєнний союз на німецькомовній території та Австро-Угорщини разом із польськими, балтійськими та південно-східними територіями. Саме для Німеччини низка середніх та малих держав Центральної Європи разом із Німеччиною розглядалася як Середня Європа (*Mitteleuropa*) або ж Центральна Європа (*Zentraleuropa*), фактично, *Mitteleuropa* – розглядалася як простір домінації майбутньої великої Німеччини. Втім, війну Німеччина програла, Монархія розпалася, отже реалізація пангерманської ідеї “Центральної/Середньої Європи” на деякий час “забувається”.

Хоча безперечно, що саме у теоретичному плані з-поміж численних ідей об’єднання народів Центральної Європи, особливої уваги заслуговують дві блискучі та логічно сформульовані концепції – як геополітичні альтернативи щодо формування Центральної Європи, які, на жаль, так і не були реалізовані. Перш за все, маємо на увазі концептуальні положення ідеї дунайської конфедерації народів Європи, центральноєвропейську ідею Ясі Оскара в контексті формування європейської федерації націй [6, с.42], а також “новоевропейську” ідею Томаша Масарика стосовно створення федерації малих народів і малих держав Європи. Насамперед, в цьому контексті слід відзначити концептуальну ідею Т.І. Масарика щодо існування такого утворення, як “Смуга малих народів” між Німеччиною і Росією [7, с.58]. Проте, виходячи з об’єктивного аналізу міжнародного становища “малих держав” Європи і позицій великих держав щодо післявоєнного упорядкування Європи, слід констатувати, що ці ідеї консолідації малих народів Центральної Європи не були реалізовані.

В Україні найбільш предметно і системно проблематика так званої Середньої чи Центральної Європи досліджується *Вадимом Левандовським*, вченим Інституту філософії НАН України. Передумови, суть і особливості еволюції ідеї Центральної Європи вчений аналізує крізь призму концептуальних узагальнень Р.Челлена (Україна в Першій світовій війні), Х.Макіндера (Євро-Азія та Україна), К.Хаусхофера (К.Хаусхофер та Друга світова війна), М.Вебера (Україна в геополітичних міркуваннях М.Вебера), Р.Сетон-Вотсона (“Нова Європа”). Особливу увагу В.Левандовський приділяє аналізу поглядів вищезазначених вчених щодо України чи східної політики.

Узагальнюючи концепції Центральної Європи, В.Левандовський зазначає, що західною наукою вироблено два основоположних підходи. Перший, презентований *англійською* (а також *французькою*) думкою, виходить з необхідності перетворення цього регіону на зону *cordon*

sanitaire, що має відокремити життєві світи двох антиномічних цивілізацій Сходу та Заходу. Згідно з цією візією, східноєвропейська смуга має виконувати роль буфера, що пом'якшує тиск Сходу та нейтралізує його експансіонізм; очевидно, що подібна “*splendid isolation*” між двома світами прирікає східноєвропейські країни на швидке виснаження сил у нерівному протистоянні Сходові.

Другий, а точніше низка інших – подібних підходів, на думку дослідника, були запропоновані в *Німеччині*; на загал вони можуть бути класифіковані як східно- та західно орієнтовані. Ця різноспрямованість відображає культурно-історичний дуалізм Німеччини, константою історичного буття якої був діалог двох – з огляду на суспільно-політичні, культурні та релігійні виміри – східної та західної частин, причому опозиція “Захід-Схід” часто має характер не стільки географічний, скільки культурно-цивілізаційний. З перемогою східної, пруської орієнтації світ став свідком не лише суголосності й зближення Німеччини з іншим носієм східної традиції – Росією, а й їхнього повного погодження у спільних діях супроти решти європейського світу, як це відбувалось впродовж XIX ст. та першої третини Другої світової війни [3, с.66-67].

Особливої уваги концепт Центральної Європи набув у період до і після *anus mirabilis* – 1989 року чудес, коли в центральноєвропейському регіоні включно відбулися радикальні трансформаційні зміни. По суті, як і у 1920-х роках, так і в 1990-х роках XX століття народи Центральної Європи отримали шанс позбутися метаорієнтації і чітко визначити своє місце та роль як у Європі, так і у світі.

Ясна річ, нові геополітичні реалії вимагають розробки теоретико-методологічних узагальнень, розробки власне нової системи категорії “Центральна Європа”. Позаяк абсолютно неможливим є на сьогодні використання *ex post* категорії *Mitteleuropa*, до речі, навіть сучасні узагальнення щодо цієї категорії свідчать про те, що серед учених нема однастайності щодо цього питання, насамперед, що стосується її просторової конфігурації. Втім, повертаючись до змістовних визначень Мілана Кундери, зазначимо, що сутність європейської ідентичності, Європи – для угорця, чеха, поляка означає не географічне явище, а духовне поняття, синонім до слова “Захід”, позаяк упродовж тисячі років їхні держави були частиною Європи, коріння якої сягало в римське християнство.

Стратегічний напрям розвитку країн Центральної Європи протягом XX ст. був зумовлений наявністю, сусідством великих світових держав, імперій, боротьба яких за провідну роль, сфери впливу у світі систематично обумовлювали і геополітичну переорієнтацію держав центральноєвропейського регіону. Історичний

досвід XX століття свідчить, що можливості самостійного розвитку держав регіону були надто обмеженими, більше того, упродовж і після двох світових війн країни Центральної Європи систематично втрачали головні загальноцивілізаційні орієнтири поступу.

На нашу думку, спроба наукового аналізу концепту Центральної Європа (як складової концепту Європа) є вельми важливим і актуальним науковим завданням, як з точки зору поширення європейського інтеграційного процесу, наслідки якого все в більшій мірі ставлять на порядок денний питання відповідності європейськості, цивілізаційного вибору. Неперевершене значення процесу формування нової Центральної Європи має також і з точки зору зміни загальної геополітичної ситуації в Європі, розпаду регіону на Центральну Європу та Східну Європу і формування нового формату взаємин у площині ЄС – держави Центральної Європи – Україна.

Концептуальне узагальнення процесу формування нової Центральної Європи, можливо виокремити у трьох сегментах:

1) по-перше, це розуміння сучасних процесів європейської інтеграції держав Центральної Європи як “повернення” держав регіону (Польщі, Чеської Республіки, Угорщини та Словацької Республіки) до цілісної Європи;

2) по-друге, цей процес входить до розширення зони інтересів Європейського Союзу на схід;

3) по-третє, внаслідок сучасних процесів поглиблення і розширення ЄС, а також і посилення геополітичної ролі та позицій Євросоюзу у світі, новій Центральній Європі вкрай необхідними є пошуки компромісів у собі і ззовні.

Процес так званого “повернення”, “приєднання”, “входження” країн Центральної Європи до єдиного геополітичного загальноєвропейського простору (чи навпаки – поглинання цього центральноєвропейського простору Європейським Союзом) – це процес набагато складніший, триваліший у просторі і часі ніж уявляється, певна річ, набагато складніший ніж виконання копенгагенських критеріїв, а потім і інших завжди актуальних інших критеріїв.

По суті, нині на європейському континенті відбувся двоєдиний процес:

- сегментація Центральної Європи та Східної Європи, а також і
- трансформація власне географічного та геополітичного, історичного образу Центральної Європи – країн сусідів першого порядку України.

Зрозуміло, якщо використання категорії «Центральна-Східна Європа» вченими було перш за все випадковим як позиціонування між Сходом та Заходом, тоді «успішне використання цієї ідеологеми» з 1945 до 1989 років істориками, було ідеологічно обґрунтованим і не витримує

жодної критики, отже і дискусії навколо цих понять не є науковими. Більше того, знову ж таки у зв'язку з радикальними змінами суспільно-політичного характеру у 1989-1990 роках в Європі, підкреслимо, ця **надумана радянська ідеологема «Центрально-Східна Європа» зникла, її більше не існує**: у країнах Центральної Європи відбулися перші після II світової війни демократичні вибори, країни чітко визначили про свій загальноєвропейський інтеграційний поступ, радянські війська остаточно покинули центральноєвропейський регіон.

На початку третього тисячоліття країни Центральної Європи повертаються на шлях європейської цивілізації, хоча як блискуче сформулював Мілан Кундера: «Центральна Європа палко бажала бути сконденсованим варіантом самої Європи в усьому своєму культурному розмаїтті – мала суперєвропейська Європа, зменшена модель Європи, що була б складена з держав, створених за одним правилом найбільша різноманітність у межах найменшого простору» [2]. Чи успішним буде цей шлях починаючи з 2004 року вже в рамках Євросоюзу покаже час, але успіх їх саме європейської за характером консолідації буде залежати від спроможності держав Центральної Європи «подолати» так звані одвічні образи, комплекси, які і нині міцно зберігаються в історичній пам'яті народів регіону і по суті віддзеркалюються в сучасних словацько-угорських, чесько-словацьких, польсько-словацьких тощо відносинах.

Висновки

Виходячи з основоположної аксіоми, що Європа – це власне набір цінностей, вартостей, які є властивими для суспільства, і сприймаються як даність, зауважимо, що в нових геополітичних умовах Центральної Європи і Східної Європи, їх рубежів, фронтірів, неперевершене значення набувають так звані *культурні ментальні карти певного простору*.

Важливим елементом у дослідженні є визначення регіону *нової Центральної Європи*. Зрозуміло, що правила гри, які періодично визначались та визначатимуться головними гравцями на міжнародній арені, змінюються в залежності від кон'юнктури завжди

сьогоднішнього майбутнього, в контексті відповідної геополітичної ситуації. Утім, підкреслимо, навіть якщо історико-географічний чи геополітичний простір, який досліджується у динаміці його розвитку, є мінливим і може внаслідок певних історичних обставин змінитись, тоді геокультурні образи, формуються більш довготривало і не зникають ураз. Так, з теоретико-методологічної точки зору дослідження важливим вважаємо визначення саме *геокультурного простору Центральної (Середньої) Європи* як образ, що, по суті, визначає також і масштаби нової Центральної Європи. Втім, зазначимо, що масштабний образ – це Європа, а вже *образи чи символи* чи навіть *ментальні карти*, які задають внутрішні параметри країни, визначаючи також і її *ідентичність*. На сьогодні відбувається своєрідна імплантація географічного простору регіону Центральної Європи в сферу більш ширшого культурного, цивілізаційного простору Європи.

З теоретико-методологічних засад важливо, по-перше, вивчити декілька мов народів центральноєвропейського регіону, по-друге, прискіпливо вивчити історію країн Центральної Європи, по-третє, виокремити фактори, які відрізняли його від Західної Європи та Східної Європи у культурно-цивілізаційному, соціально-економічному вимірах. І насамкінець, проаналізувати сучасний розвиток країн регіону у складі Європейського Союзу. На сьогодні ЄС формує якісно нову систему взаємовідносин – як status quo з Україною, тому що де-факто і де-юре змінилася також і геополітична ситуація з приєднанням до ЄС держав Центральної Європи. І для України як суб'єкта міжнародних відносин вкрай важливим є перш за все внутрішня потреба – що має стати іманентною сутністю нашої держави стосовно необхідності цивілізованого розвитку суспільства, розвитку демократії, формування середнього класу та ринкової економіки – не для того щоб відповідати європейським стандартам чи то критеріям, а для того щоб стати дійсно актором в міжнародних відносинах, за якісно нових геополітичних обставин на європейському континенті. Подальші наукові розвідки плануємо здійснити в контексті вивчення субрегіональних об'єднань Центральної Європи.

1. Гнатюк О. Прощання з імперією: Українські дискусії про ідентичність. – К.: Критика, 2005.
2. Кундера М. Трагедія Центральної Європи // «І»: Незалежний культурологічний часопис. – Львів. – 1995. – № 6. – Режим доступу: www.lviv.ji.ua
3. Левандовський В. Україна в геополітичних концепціях першої третини ХХ сторіччя // Політична думка. – 1994. – № 3. – С.66-70.
4. Рябчук М. За огорожею Меттерніхового саду // «І»: Незалежний культурологічний часопис. – 1998. – № 13. – С.6-19.
5. Geopolitikai szöveggyűjtemény. – Budapest: Stratégiai és Védelmi Kutatóintézet, 2002.

6. Jászi O. A Monarchia jövője. A dualizmus bukása és a dunai egyesült államok. – Bp.: Új Magyarország, 1918. – 41-72.old.
7. Masaryk. T.G. Nová Evropa. Stanovisko slovanské. – Pr.: Nakladem Gustava Dubského, 1920. – S.190.
8. Módos Péter. Közép-európai olvasókönyv. – Budapest, 2005. – 324.o.

РЕЗЮМЕ

ЦЕНТРАЛЬНАЯ ЕВРОПА: ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ И МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ КОНЦЕПТА

Киш Е. Б. (Ужгород)

В статье анализируется эволюция и детерминанты концепта Центральная Европа. Определены основные составляющие концепта Центральной Европы. В статье в исторической ретроспективе проведен комплексный анализ концепта Центральная Европа в центрально-европейском измерении.

Ключевые слова: Центральная Европа, культура, интеграция, концепт, Европейский Союз.

SUMMARY

CENTRAL EUROPE: THEORETIC AND METHODOLOGICAL ISSUES OF THE CONCEPT

E. Kish (Uzhhorod)

This article is a piece of analysis of the evolution and structure of the concept of Central Europe. Defines the major components of Central European concept. The publication presents a complex research of the concept of Central Europe in the central-european discourse.

Key words: Central Europe, culture, integration, concept, European Union.